

CAPITOLUL IV

SURSELE LUI PLUTARCH

Deoarece Plutarch nu a cunoscut scrierile și limbile egiptene antice s-a pus pe bună dreptate întrebarea: ce surse a utilizat pentru a reda mitul despre Osiris, precum și alte realități ale Egiptului antic? Răspunsurile la aceste probleme nu sunt ușor de oferit, deoarece în multe cazuri presupunerile și deducțiile logice sunt principalele argumente.

J. Hani a avut în vedere experiența personală și lucrările citite sau consultate de către Plutarch ¹. Aceste precizări sunt binevenite, dar în primul caz s-ar fi impus și analiza interpreților, mai precis, în ce măsură anumite informații provin de la aceștia. Dacă avem în vedere faptul că Plutarch a efectuat într-adevăr o călătorie în Egipt și cu acel prilej ar fi petrecut câteva luni în Alexandria, nu putem exclude dintre sursele sale și eventuale informații oferite de către interpreți.

IV.1. „Interpreții“ ca sursă posibilă

Plutarch face deseori referiri la egipteni: „preoții zic“(21, 359 C); „majoritatea preoților zice“(29, 362 C); „egiptenii relatează“(22, 359 E), etc. Aceste afirmații sunt probabil mărturii ale contactului personal al lui Plutarch cu preoții și puținii bilingvi ai societății egiptene grecizate ².

Cât privește preoții, credem că observațiile lui *W. Spiegelberg* referitoare la sursele lui Herodot se pot aplica și în cazul lui Plutarch: „...nu au fost preoții mari ai templelor acelor vremi, care în paradisul lor ales, cu sigu-

ranță n-ar fi consfințit să vorbească cu un grec indiscret“, ci mai degrabă „preoții de rang inferior“³.

Este binecunoscut faptul că prezența interpreților este atestată în Antichitate în țări locuite de popoare care au vorbit limbi diferite și în zonele în care s-a dezvoltat o activitate comercială internațională intensă⁴.

Herodot ne-a relatat despre originea acestora în Egipt: „Psammetikos le-a dăruit ionienilor și carienilor care-l ajutasera pământuri unde să se statornicească, unii în fața altora, de-o parte și de alta a Nilului... Iată deci că le-a dăruit locurile pomenite, și încă multe altele câte le mai făgăduise, ba chiar le-a mai încredințat și niște copii de egipteni ca să-i învețe limba elenă. Din cei care au învățat atunci elenește se trag tălmacii de astăzi din Egipt“⁵.

După epoca lui Herodot situația s-a schimbat, deoarece funcția de **ἑρμηνεύς** din Egiptul greco-roman n-a mai fost rezervată numai indigenilor⁶. În Epoca ptolemaică, cu excepția Cleopatrei VII, capabilă să converseze cu toți străinii care făceau parte din imperiul condus de ea⁷, regii lagizi erau toți vorbitori ai unei singure limbi. În timpul bătăliei de la Raphia, Ptolemeu IV Philopator s-a adresat soldaților egipteni prin intermediul unui interpret⁸. În acea perioadă anturajul suveranului lagid era monolingv. Spre exemplu, Apollonios, *dioeiketes* a lui Ptolemeu II Philadelphos, a fost nevoit să apeleze la serviciile unui interpret pentru a se întreține cu Sokeus, un soldat indigen⁹. În anumite texte traducerea s-a făcut **κατὰ τὸ δυνατόν**, interpretul afirmând că a făcut tot posibilul pentru a traduce cât mai corect, dar nu îndrăznește să garanteze rezultatul. Probabil, anumite informații preluate și de către Plutarch se datorează unor asemenea situații.

Chiar și unii egipteni au fost nevoiți să apeleze la serviciile unor interpreți, deoarece au ignorat limba greacă. Arhivele lui Zenon atestă exis-

tența interpreților greci, prin intermediul cărora locuitorii țării se adresau stăpânilor lor ¹⁰.

Cucerirea romană n-a modificat peisajul lingvistic al țării, cel puțin în prima perioadă. Prezența interpreților era necesară pentru că limba greacă era limba administrației în cazul unei populații în majoritate „analfabete“. În documentele vremii, „a nu cunoaște literele“ nu însemna neapărat că cei nominalizați erau analfabeți, ci se referea la faptul că nu știau limba greacă ¹¹.

Cu timpul semnificațiile termenului de **ἐρμηνεύς** se lărgesc, iar cel care-l poartă acumulează și alte funcții pe lângă cea de interpret; el poate fi un angajat al tribunalului, un scrib, un polițist sau chiar un alt funcționar, cum ar fi cel de **νομικός**. În acest ultim caz, se presupune că cele două funcții se suprapun sau coincid ¹².

Ultimele cercetări întreprinse de papirologi, în special de către *W. Clarysse* ¹³, au scos în evidență o serie de fapte importante. Dispunem de o serie de documente în limba greacă, începând cu secolul III î. Hr., elaborate de către scribii egipteni. Marea majoritate a acestor papiri ne relevă un text caligrafiat fluent, scris într-o greacă aproape fără greșeli. Faptul că aceste texte provin de la egipteni ne este indicat numai de unele detalii ¹⁴. Exemplele prezentate de către autorul amintit dovedesc o încercare a scribilor egipteni de a se adapta la noile condiții de lucru, într-o societate stăpânită de către greci. Ca atare, ei încearcă să se integreze în lumea elenistică. În Epoca romană, chiar textele demotice au fost scrise cu ajutorul *kalamos*- lui, ceea ce demonstrează influența greacă asupra culturii egiptene.

Cu toate acestea, nu înseamnă că toți scribii egipteni au fost capabili să scrie în greacă și să înțeleagă ceea ce au redat. Începând cu anul 100 d. Hr. și până la introducerea limbii copte în viața cotidiană, adică o perioadă mai mare de două sute de ani, egipteanul care dorea să se adreseze unui

cunoscut era nevoit să o facă în limba greacă, chiar dacă în majoritatea cazurilor atât expeditorul, cât și adresantul aveau nevoie de un translator ¹⁵. Toate acestea s-au datorat faptului că demotica, la acea dată, a dispărut aproape complet din uzanța vieții cotidiene, fiind limitată numai la activitățile templelor.

În concluzie se pot afirma următoarele: Plutarch cu siguranță s-a folosit de serviciile unor interpreți pentru a dobândi cunoștințe referitoare la civilizația egipteană antică și înainte de toate la *Mitul lui Osiris*. Nu se poate ști cu siguranță dacă aceștia au fost greci sau egipteni, cu toate că noi am sugera prima variantă, datorită faptului că probabil Plutarch a vizitat numai Alexandria. Realitățile descrise mai sus după investigațiile lui *W. Clarysse*, se refereau, înainte de toate, la zona Fayyum-lui.

IV. 2. Lecturile personale ale lui Plutarch

Pentru a studia sursele utilizate de către Plutarch în scrierea operei sale *De Iside*, *J. Hani* ¹⁶, a pus, pe bună dreptate următoarea întrebare: a fost inițiat Plutarch în misteriiile lui Osiris sau ale zeiței Isis ? Desigur, în cazul unui răspuns afirmativ, Plutarch ar fi descris în opera sa experiența personală, iar ca atare multe dintre întrebările legate de sursele utilizate de el și-ar fi găsit rezolvarea. Având în vedere faptul că răspunsul la această întrebare este incert ¹⁷, mult mai importante sunt lucrările utilizate de către Plutarch pentru a compune *De Iside*, marea majoritate a lor fiind citate chiar de autor.

După opinia cercetătorilor, nu este ușor de stabilit când anume Plutarch citează direct dintr-un autor clasic și când o face prin intermediul unei alte surse ¹⁸. Privind sursele care conțin informații despre egipteni, autorul din Chaeronea menționa mai mulți autori clasici și 5 opere anonime.

Printre marii absenți, necitați de către Plutarch, se numără *Hecateu din Milet*, *Herodot* și *Chaeremon*. În cazul primului, putem presupune că Plutarch a folosit surse care au preluat, fără să menționeze, afirmațiile lui **Hecateu din Milet**. Mult mai surprinzător este faptul că **Herodot** nu se situează printre autorii citați, cu toate că el a fost figura emblematică a grecilor în privința cunoștințelor despre Egiptul antic. Apoi, se poate afirma că există similitudini între anumite pasaje din *De Iside* și *Istorie* ¹⁹. Se pune întrebarea: l-a utilizat Plutarch pe Herodot fără să-l citeze? O primă constatare în legătură cu un răspuns la această problemă ar fi faptul că temele abordate de cei doi sunt în general cunoscute lumii grecești. Apoi, Plutarch poate l-a evitat deliberat pe Herodot din cauza celor scrise în tratatul său *De Herodoti malignitate*. Motivele nu se reduc numai la cele amintite de către *J. Hani* ²⁰. Desigur, Herodot a fost acuzat a fi un „filobarbar“ (857 A), un egiptoman care a adus prejudicii culturii elene. Cum afirma în preambulul lucrării, Plutarch a dorit reabilitarea celor din Beotia și Corinth, ajungând ca la sfârșitul tratatului să afirme că a încercat să spele rușinea cauzată de Herodot „celor mai mari oameni și celor mai mari orașe ale Greciei“ ²¹. Putem lua în considerare chiar și existența unui temperament intelectual diferit la cei doi autori ²², însă argumentul citat mai înainte ni se pare decisiv.

Cazul lui **Chaeremon** este la fel de interesant. După cum am stabilit în capitolul precedent era imposibil ca Plutarch să nu fi utilizat lucrările unui *hierogrammateus* despre Egiptul antic. Criticile lui *van der Horst* ²³ la adresa lui *J. Hani* sunt nefondate. Oricum, ultimul autor a avut marele merit de a-l include printre sursele nemenționate de către Plutarch. A se baza numai pe ideea că unul din cei mai autorizați autori care au comentat *De Iside*, adică *J. G. Griffiths*, nu-l include pe Chaeremon printre posibilele surse, nu înseamnă că *van der Horst* are dreptate. Argumentele prezentate și de noi sunt în

conformitate cu justețea afirmațiilor lui *J. Hani*. Totuși, nu știm din ce motive Plutarch nu l-a citat pe autorul alexandrin.

Dacă analizăm sursele lui Plutarch, ele se pot împărți în mai multe categorii.

1. Autori care nu s-au dedicat în mod special studiului unor aspecte ale civilizației egiptene.

Printre aceștia i-am numi pe **Theopompos din Chios** și **Xenophan din Colophon**. Primul (378- 321 î. Hr.), elev al lui Isocrates, a fost istoric și retor, iar lucrările sale au fost utilizate direct sau indirect pentru informații privind zoroatrismul (47, 370 B) și pentru afirmația că popoarele din vest numesc iarna Cronus, vara Aphrodite, iar primăvara Persephone (69, 378 E). Xenophan din Colophon (570- 480 î. Hr.), filosof și poet, a fost citat destul de ironic de către Plutarch referitor la maniera în care egiptenii își priveau zeii: „dacă ei cred în zei, să nu-i jelească; dacă o fac să nu-i mai numească zei...”(70, 379 B).

2. Autori care se referă ocazional la istoria sau mitologia Egiptului antic .

Anticleides, un istoric athenian din secolul III î. Hr., a fost autorul unei *Istории a lui Alexandru* , iar în lucrarea *Întoarcere acasă* se pare că a practicat o filosofie apropiată lui Euhemeros. Plutarch îi atribuie afirmația că zeița Isis a fost fiica lui Prometheus, precum că ea a fost măritată cu Dionysos (37, 365 F).

Archemachos din Eubea ²⁴, autor care a trăit în secolul III î.Hr., a identificat, probabil în lucrarea sa **Μετωνομίαι** , anumite divinități din diferite țări, fapt amintit și de către Plutarch (27, 361 E: Sarapis = Pluto și Isis = Persephone).

Castor din Rhodos, un scriitor din secolul I î. Hr.²⁵, a elaborat lucrarea *Despre Nil*, din care Plutarch a preluat informația cu privire la „cei care pecetluiesc“ boii ce urmează a fi sacrificați (31, 363 B).

Deinon din Colophon²⁶, secolul III. î. Hr., a fost autorul unei apreciable lucrări despre perși, intitulată *Persica*; aceasta ar fi fost sursa lui Plutarch despre regele persan *Okhos*, cel care ar fi sacrificat taurul Apis (31, 363 C).

Phylarchos²⁷, scriitor din secolul III î. Hr., autorul unei *Istории* în 28 de cărți, a fost citat de către Plutarch, care-i ridiculiza afirmația conform căreia Dionysos ar fi fost primul care a adus în Egipt, din India, doi tauri: Apis și Osiris²⁸.

Socrate din Argos / Khos²⁹ a fost *grammaticul* din a cărui operă s-a inspirat Plutarch pentru a redacta paragraful 35 din *De Iside*.

3. Autori care au scris genuri devenite clasice în epoca elenistică: *Aegyptiaca*, *Teologie egipteană* sau *Despre Nil*.

Ariston³⁰, un filosof peripatetic contemporan cu Strabon, care a scris despre Nil³¹, i-a furnizat lui Plutarch informația conform căreia egiptenii l-au numit pe fiul lui Zeus și al zeiței Isis (adică pe Dionysos) Harsaphes, nu Osiris (37, 365 E).

Aristagoras din Milet, din secolul IV î. Hr., autorul unei *Aegyptiaca* în cel puțin două cărți³² și-a exprimat părerea despre abținerea preoților de la sarea provenită din mare sau din lacuri sărate. Plutarch l-a criticat, afirmând: „a crede, cum face Aristagoras, că sarea este impură, deoarece multe creaturi mici mor în procesul de cristalizare după ce au fost prinse, este o prostie“(5, 352 F).

Euhemeros din Messina³³, secolul IV î. Hr., a fost autorul unei lucrări care purta titlul de *Inscripția Sacră* în cadrul căreia a identificat zeii cu oameni divinizați; printre aceste zeități, Euhemeros a amintit și câțiva egipteni.

Plutarch a avut o atitudine critică la adresa euhemerismului (22, 359 D; 24, 360 D-E).

Leon din Pella ³⁴, contemporan cu Hecateu din Abdera, a scris o carte *Despre zeii Egiptului* ³⁵. A fost considerat un precursor al lui Euhemeros, ceea ce reiese și din constatarea lui Plutarch: „...Leon, cel care reduce divinul la nivelul uman“ (23, 360 A).

Hellanicos din Lesbos ³⁶ (secolul V î. Hr.) a fost autorul unei vaste cronici care cuprinde și *Aegyptiaca* , în cadrul căreia a oferit informații despre teritoriul Egiptului, legile existente, orașe și religie. Plutarch s-a inspirat din lucrarea sa, preluând o afirmație referitoare la faptul că preoții au pronunțat numele lui Osiris, Hysiris (34, 364 D).

Heracleidos din Pont ³⁷ (338- 310 î. Hr.), adept al filosofiei lui Platon, s-a bucurat de multă încredere din partea lui Plutarch ³⁸. Autorul în discuție, în lucrarea *Despre Oracole*, a încercat să stabilească legături între zeii greci și cei egipteni. În *De Iside* el a preluat informația lui Heracleidos conform căreia oracolul din Canopus ar fi fost cel al lui Pluto (27, 361 E- F).

Hermaios ³⁹, care a trăit probabil în secolul I d. Hr., a elaborat lucrarea *Despre egipteni* . Plutarch a preluat de la acesta interpretările numelui lui Osiris, respectiv „cel puternic“ (37, 365 E) și „binefăcător“ (42, 368 B).

4. Sursele principale ale lui Plutarch

Deși cei trei autori, a căror influență asupra lui Plutarch va fi dezbătută în continuare, fac parte din categoria de mai sus, îi vom trata separat datorită ponderii pe care au avut-o în elaborarea lucrării *De Iside*. Ordinea prezentării acestora va continua să fie alfabetică.

Eudoxos din Cnidos (408- 355) ⁴⁰a fost faimosul matematician, astronom, medic, filosof, retor, istoric și geograf care a petrecut 16 luni în Egipt sub domnia lui Nectanebo, între 380- 381, unde a beneficiat de învățăturile lui *Khonuphis* din Memphis (*De Iside*, 10- 354 A). Plutarch avea

cunoștințe despre lucrarea lui, *În jurul lumii* (*De Iside*, 6- 353 C; *Non posse suav.*, 1093 C), care cuprindea și *Aegyptiaca*⁴¹. Citatele referitoare la Eudoxos din *De Iside* sunt prezentate în continuare. În 6, 353 B- C citim: „Din aceste motive ei cred că beția îi scoate din minți pe oameni și îi înnebunește, deoarece au fost umpluți, în timp ce beau, cu sângele strămoșilor lor. Eudoxos, în Cartea a II-a din a sa *Descriere a lumii* spune că aceste afirmații sunt făcute de către preoți“. Celebrul gânditor al Antichității ne-a oferit informații și despre Busiris: „... în timp ce multe morminte ale lui Osiris există în Egipt, corpul lui se află la Busiris. Acesta a fost și locul de naștere al lui Osiris. După spusele lui, totuși, Taposiris nu necesită nici o explicație atâta vreme cât numele în sine înseamnă mormântul lui Osiris“ (21, 359 B-C). Relația dintre Typhon și poligonul cu 56 de laturi este descrisă în 30, 363 A. Despre Isis și viața sexuală, Plutarch menționa: „...Eudoxos afirmă că Isis este un arbitru în problemele de iubire sexuală“ (52, 372 D). Plutarch a relatat și o altă afirmație cu privire la Zeus și imposibilitatea lui de a merge: „Eudoxos afirmă despre Zeus că egiptenii relatează în miturile lor că picioarele sale au fost lipite astfel că el nu putea să meargă și a petrecut timpul în izolare; și Isis, tăind și separând aceste părți ale corpului acestuia, l-a înzestrat cu o mișcare ușoară“ (62, 376 C). Desigur, acestea sunt referințele directe la Eudoxos din Cnidos, dar Plutarch i-a datorat mult mai mult.

Hecateus din Abdera⁴² a fost contemporan cu Ptolemeu I Soter, scriind o lucrare intitulată **Αἰγυπτιακά**, în care a socotit că zeii nu sunt decât suverani divinizați sau elemente personificate. Acest raționament a fost elaborat de către sofști, pregătind terenul pentru concepțiile lui Euhemeros. Multe informații din opera sa au fost preluate de către Diodor din Sicilia⁴³. În *De Iside* apar numai două citate cu referire la Hecateu din Abdera. „Hecateus din Abdera afirmă că egiptenii folosesc, de asemenea, această expresie (adică: Amon) atunci când ei salută pe cineva, cuvântul fiind unul de

adresare“(9, 354 D). Tot de la el provin și informații referitoare la vinul regilor: „De asemenea, regii, deoarece ei erau preoți, beau o cantitate de vin prescrisă de scrierile sacre, cum afirmă Hecateu“(6, 353 B). După cum a subliniat *J. Hani* ⁴⁴ împrumuturile lui Plutarch de la Hecateu din Abdera sunt mult mai numeroase decât cele menționate direct. Autorul francez a propus următoarele preluări, nementionate de către Plutarch, pe care , din cauza importanței lor, le vom reproduce în cele ce urmează. În primul rând se pare că Hecateu din Abdera este la originea afirmației cu privire la poarta de bronz a templului din Memphis al lui Apis (29, 363 C). O altă posibilă afirmație preluată de la Hecateu este cea în conformitate cu care Apis a fost considerat „imaginea sufletului lui Osiris“ (29, 363 C) ⁴⁵. Apoi, explicațiile referitoare la cultul animalelor ar fi de aceeași proveniență (72, 380 A- C). Desigur, Plutarch n-a preluat toate informațiile oferite de către Hecateu din Abdera fără un spirit critic; avem în vedere mai ales concepția teologică naturalistă a acestuia. Oricum, sursele lui Hecateu pot fi considerate sigure și credibile, astfel încât Plutarch a avut posibilitatea de a prelua informații corecte despre egiptenii antici.

Manethon din Sebennytos ⁴⁶ a fost considerat ca reprezentând principala sursă pentru Plutarch în elaborarea lui *De Iside* ⁴⁷. Dacă ținem cont de faptul că Manethon era un egiptean ⁴⁸ elenizat, dar înainte de toate un *hierogrammateus* din Heliopolis în timpul domniei primilor doi regi Ptolemei ⁴⁹, afirmația de mai sus este pe deplin justificată. Manethon a scris cel puțin trei lucrări consacrate religiei: *Cartea Sacră*, *Despre Sărbători* și *Despre vechile obiceiuri și pietate* ⁵⁰. Probabil prima a fost sursa principală pentru Plutarch. Autorul din Chaeronea l-a citat pe Manethon de cinci ori în *De Iside* . În primul rând o face când se referă la zeul Amon: „În timp ce majoritatea încă crede că Amon (ceea ce noi vom modifica în Ammon) este numele lui Zeus printre egipteni, Manethon din Sebennytos crede că acesta semnifică ceea ce

este ascuns și ascunderea este desemnată prin acest cuvânt“ (9, 354 C-D). Descriind colosul lui Pluto, Plutarch afirma: „Când colosul a fost transportat și examinat, Timotheus interpretul și Manethon din Sebennytos au tras concluzia că acesta a fost imaginea lui Pluto, deducând aceasta din câinele Cerber și șarpe. Ei l-au convins pe Ptolemeu că nu reprezintă un alt zeu decât pe Sarapis“ (28, 362 A). Al treilea citat se referă la zeul Bebon: „Unii afirmă că Bebon a fost unul dintre însoțitorii lui Typhon, dar Manethon afirmă că însuși Typhon este numit Bebon“(49, 371 C). În §. 62, 376 B, Plutarch scria: „ ...ei numesc magnetita osul lui Horus și fierul osul lui Typhon, cum ne relatează Manethon“. Ultima informație atribuită lui Manethon se referă la sacrificarea bărbaților vii: „Într-adevăr, în Eileithyaspolis ei obișnuiau să ardă bărbații vii cum ne-a relatat Manethon, numindu-i thyphonieni...“(73, 380 D). Pe lângă aceste citate, se pare că Plutarch a preluat și alte informații din lucrările lui Manethon pentru a scrie *De Iside*. Acestea ar fi: etimologia egipteană a numelui Athenei (62, 376 A), tabuul referitor la porc și sacrificarea acestuia în onoarea Soarelui și a Lunii (8, 353 F- 354 A), datele referitoare la sărbătorile osiriace și, nu în ultimă instanță, modalitatea de preparare a *khyphi*-ului (80, 383 E-F, 384 C). În literatura de specialitate există o controversă cu privire la maniera în care Plutarch l-a utilizat pe Manethon. Unii autori au exclus posibilitatea ca el să fi citit direct opera lui Manethon , iar alții au afirmat contrariul ⁵¹. După opinia noastră, credem că Plutarch și-ar fi dat seama de importanța informațiilor oferite de către Manethon și ca atare i-a citit scrierile. Cu singuranță, dacă dorea să ofere o compilație despre mitul osiriac și nu numai, Plutarch ar fi recurs și la alte lucrări gen *Aegyptiaca* din Antichitate ⁵². Credem că intenția sa a fost mai ales prezentarea unei interpretări platonice a mitului, așa cum va reieși din concluziile prezentei lucrări, fără a ignora sursele socotite de el a fi cele mai credibile. Oricum, ideea utilizării de către Plutarch a unei surse unice, cum

ar fi Manethon, Apion ori lucrarea unui filosof stoic ⁵³, sau că el ar fi parcurs numai un număr restrâns de autori în original ⁵⁴, pare a fi neveridică dacă avem în vedere modalitățile de documentare ale lui Plutarch utilizate în întreaga sa operă.

5. Surse egiptene antice ?

În cazul în care am avea în vedere posibilitatea folosirii de către Plutarch a unor izvoare faraonice, ele n-au putut fi utilizate direct, deoarece egipteană lui Plutarch era departe de a-i permite acest lucru. Faptul că s-a referit la „genealogiile regilor“ (38, 366 C) nu înseamnă că a consultat listele regale egiptene antice. Informația putea proveni foarte bine de la Manethon din lucrarea acestuia **Αἰγυπτιακά** ⁵⁵. De „Imnurile sacre ale lui Osiris“ (52, 372 B) ar fi auzit de la interpreții pe care i-ar fi întâlnit cu prilejul vizitei sale în Alexandria (v. mai sus). Situația pare a fi identică și cu „...așanumitele cărți ale lui Hermes“ (61, 375 C) ⁵⁶.

Dacă ar fi să prezentăm o sinteză a celor afirmate până acum, ar trebui să scoatem în evidență faptul că Plutarch s-a folosit de nenumărate surse pentru a concepe *De Iside*, utilizând pentru fiecare capitol informații diferite. Totuși, cel mai mult se apelează la Manethon, Eudoxos din Cnidos și Hecateu din Abdera. În privința capitolelor 22- 27 și 30, care se referă la euherism și demonologie, am putea avea în vedere surse din secolul III, în orice caz *Xenocrates* și *Chrysippos* au fost evidențiați pentru demonologia lor. Dualismul și zoroastrismul(§§. 45- 49) au fost elaborate pe baza informațiilor lui *Theopompos*, dar probabil și a celor deținute de către *Eudoxos*. Evident, nu putem ignora și o serie de informații care se leagă prin natura lor de Epoca Romană: preferința lui Horus pentru cal, folosirea iederei în cult, sărbătoarea Charmosyna și prezența termenului **Ἴσιακοί** ⁵⁷.

NOTE

- ¹ *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarch*, Paris, 1976, pp. 12- 13.
- ² **W. Peremans**, *Le bilinguisme dans les relations gréco-égyptiennes sous les Lagides*, în : **Egypt and the Hellenistic World**, Louvain, 1983, pp. 253-280.
- ³ *Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Ägypten im Lichte der ägyptischen Denkmäler*, **Orient und Antike** 3 (1926), p. 17.
- ⁴ **W. Schenkel**, *Dolmetscher*, în: **LdÄ** I, col 1116. În egipteana antică „vorbitorii unei limbi străine“ erau denumiți $\text{j}^{\text{c}}\text{w}$, z^{c} (citește: **iaau**, respectiv **aa**) = **βάρβαρος**. v. și **W. Helck**, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*², Wiesbaden 1971, pp. 453 sq.
- ⁵ cf. tr. lui **F. Vant-Ștef**, în *Herodot. Istorii I*, București, 1961, pp. 201-202 = II. 154. După **A. B. Lloyd**, *Herodotus. Book II. Commentary 99- 182*, Leiden, 1988, p. 137: „This group must have become an important source of information on Eg. history and civilization but, if modern Eg. linguistic facility is any guide, such formal measures would hardly have been necessary“; v. și **S. Donadoni**, *Gli Egiziani e le lingue degli altri*, în: **EVO** 3 (1980), pp. 1- 14.
- ⁶ **W. Peremans**, *Les ἐρμηνεῖς dans l’Égypte gréco-romaine*, în: **Das römisch-byzantinische Ägypten**, Mainz/Rhein, 1983, p. 11, nota 4, unde oferă lista numelor acestora, subliniind că poate numai unul era de origine egipteană.
- ⁷ **Plutarch**, *Vit. Ant.*, 27.
- ⁸ **Polybius**, *Istorii*, V. 83.
- ⁹ cf. P. Ryl. IV 563 = **SB** 7646 = 23 mai 250 î. Hr.
- ¹⁰ **Cl. Préaux**, *Les Grecs en Egypte d’après les archives de Zénon*, Bruxelles, 1947, pp. 69- 70.
- ¹¹ **H. C. Youtie**, „Because they do not Know Letters“; **ZPE** 19 (1975), pp. 101- 108.

¹² W. Peremans, *loc. cit.*, pp. 13- 14.

¹³ *Egyptian Scribes writing Greek*, CdE LXVIII (1993), pp. 186- 201.

¹⁴ **Ibidem**, p. 200: în cazul P. Lungd.-Bat. XX 38 textul redat prin intermediul kalamos-ului grecesc posedă un egiptianism; Onnophris a scris **γῆς ἄρουραι** în loc de **ἄρουραι** simplu, deoarece a avut în vedere traducerea expresiei demotice **st3 n 3ḫ** , în care primul cuvânt înseamnă „pământ“.

¹⁵ **Ibidem**, p. 201.

¹⁶ *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarque* , Paris, 1976, p. 12.

¹⁷ Există anumite expresii relative la *disciplina arcani* utilizate de către Plutarch (35, 364 E; 21, 360 F; 28, 362 B), dar acestea nu pot fi considerate mărturii grăitoare. Știm că atât el, cât și nevasta lui, au fost inițiați în misteriile lui Dionysos (v. **Cons. ad uxor.**, 10; **Quaest. conv.**, IV, 6), apoi în **De Iside**, §. 28 vorbește de o echivalare între Dionysos și Osiris, dar toate acestea, după opinia justă a lui **J. Hani**, *op. cit.*, p. 12: „...on ne peut affirmer que Plutarque fut initié aux mystères égyptiens, et on ne peut pas non exclure cette hypothèse“. cf. și **C. Froidefond**, *Isis et Osiris*, Paris, 1988, pp. 46- 47 și nota 1 de la p. 47.

¹⁸ **J. G. Griffiths**, *Plutarch's De Iside et Osiride*, Cardiff, 1970, p. 75, având ca model modalitatea de citare a poezilor clasici, v. **H. Schäpfer**, *Plutarch und die klassischen Dichter*, Zürich, 1950, p. 7.

¹⁹ Ne-am referit desigur la Cartea a II-a, v. în acest sens II. 4: **354 A-B; 355 D-E**; II. 11: **367 A**; II. 12: **364 C; 367 B**; II. 37: **352 C-F; 353 C**; II. 38: **363 B-C**; II. 42: **354 C; 356 B; 380 E**; II. 46: 380 E; II. 47: **353 F**; II. 48: **365 B**; II. 69: **371 D; 381 B**; II. 78: **357 F**; II. 79: **357 E**; II. 81: **352 C**; II. 91: **356 D**; II. 144: **356 B**; II. 145: **361 E**; II. 156: **355 E; 356 D; 365 E**, v. **W. C. Helmbold**, **E. N. O'Neil**, *Plutarch's Quotations*, Oxford, 1959, p. 35.

²⁰ *op. cit.*, p. 15.

²¹ **G. Lachenaud**, *De la malignité d'Hérodote*, în: *Plutarque. Oeuvres Morales*, tome XII /1, Paris, 1981, p. 113.

²² **J. Hani**, *op. cit.*, p. 15.

²³ *Chaeremon. Egyptian Priest and Stoic Philosopher*², Leiden ,1987, p. XII și nota 26 de la p. XIX.

²⁴ **E. Schwartz**, în: **PW** II, s. v. *Archemachos* No. 4, 1896, col. 456.

- ²⁵ J. W. Kubitschek, în: **PW** X, 1919, coll. 2347-2357.
- ²⁶ **FHG** II, 88 sqq. și E. Schwartz, *Dinon* No. 2, în: **PW** V, 1905, col. 654; după W. C. Helmbold, E. N. O'Neil, *Plutarch's Quotations*, Oxford, 1959, p. 23, *Deinon* sau *Dinon*, tatăl lui *Cleitarchus din Alexandria*, a fost utilizat în opera lui Plutarch de încă opt ori.
- ²⁷ J. Kroymann, în: **PW** Supl. VIII A-1, coll. 471- 489.
- ²⁸ Această informație ar putea proveni dintr-o altă lucrare a lui Phylarchos și anume: 'Επιτομή μυθική, v. **FHG** 1, 335- 358 și **FGrH** 2 A, 166 sqq.
- ²⁹ v. **FHG** 4, 496- 500; Gudeman, în: **PW** III A-1, coll. 804- 810.
- ³⁰ A. Gercke, *Ariston* No. 55, în: **PW** II, 1896, coll. 956 sq.
- ³¹ H. L. Jones, *The Geography of Strabo*, vol. VIII, Cambridge- London, 1982, p. 21: „...va fi suficient să-i amintesc numai pe cei doi care în vremea mea au scris o carte despre Nil, mă refer la Eudoros și Ariston, filosoful peripatetic“ (=XVII. 1. 5, C 790).
- ³² v. **FHG** II, 98- 100; Plinius, *NH* 36. 12.79; Aelian, *NA* 11. 10.
- ³³ F. Jacoby, *Euemeros*, în: **PW** VI, 1909, coll. 952 - 972.
- ³⁴ J. Geffcken, în: **PW** ,1925, coll. 104- 153.
- ³⁵ Clement din Alexandria, *Strom.* 1, 21, 106. 3; **FHG** II, 331 sq.
- ³⁶ F. Jakoby, *Hellankos* No. 7, în: **PW** VIII, 1913, coll. 104- 153.
- ³⁷ Daebritz, *Herakleides* No. 45, în: **PW** VIII, 1913, coll. 472- 484.
- ³⁸ W. C. Helmbold, E. N. O'Neil, *Plutarch's Quotations*, Oxford, 1959, pp. 33- 34.
- ³⁹ F. Jakoby, *Hermaios* No. 4, în: **PW** VIII, 1913, col. 712.
- ⁴⁰ F. Hultsch, *Eudoxos* No. 8, în: **PW** VI, 1909, coll. 930- 950; J. Hani, *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarch*, Paris, 1976, p. 17, nota 7.
- ⁴¹ După J. Hani, *op. cit.*, p. 17, nota 8 s-au păstrat fr. 38, 42, 54, 60- 65, cf. și F. Lasserre, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, Berlin, 1966.
- ⁴² F. Jakoby, *Hekateios* No. 4, în: **PW** VII, 1912, coll. 2750- 2769.
- ⁴³ Mulți cercetători au subliniat ideea conform căreia cartea I din *Biblioteca Istorică* a lui Diodor este o sinteză a lucrării **Αἰγυπτιακά καὶ ἱστορίαι** a lui Hecateu din Abdera; alții, printre care l-am numi pe W. Spoerri, *Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter*, Bâle, 1959, s-au împotrivit unor asemenea ipoteze; v. pentru aceste dispute M. Muszynski, *Hécatee d'Abdère, Diodor de Sicile et l'Egypte*, în: **Studia Aegyptiaca**, II, Budapest, 1976, pp. 89- 100.

⁴⁴ *op. cit.*, p. 18.

⁴⁵ v. relația între grecescul **χαρμόσυνα** și egipteana **sairei** (362 C), precum și semnificația cuvântului **χενόσιρις** (37, 365 E).

⁴⁶ **W. G. Waddell**, *Manetho*, LCL, London, Reprint 1980, pp. VII- XXVIII.

⁴⁷ v. principalele traduceri și comentarii utilizate de noi, adică pe cele ale lui **Th. Hopfner** , **J. G. Griffiths**, **J. Hani** și **C. Froidefond**.

⁴⁸ Acest fapt ne este dovedit inclusiv de etimologia numelui, în legătură cu care există mai multe încercări de explicare. După **W. Spiegelberg**, în: *OLZ* 31(1928), pp. 146- 148 numele lui ar proveni din expresia egipteană „Adevărul lui Thoth“ (*maat en djehuti* în egipteană). După **J. Černý**, în: *Miscellanea Gregoriana*, 1940, pp. 57- 61 egipteana **mjnw-ḥtr** (citește: *minew- heter*), cu semnificația de „grăjdar“; într-adevăr pentru această formă există o paralelă coptă **ⲙⲁⲛⲉ-ϩⲧⲐ**, v. **W. Vycichl**, *Dictionnaire étimologique de la langue copte*, Leuven, 1983, p. 116 și **W. Westendorf**, *Koptisches Handwörterbuch*, Heidelberg, 1992, p. 94. **Griffiths**, *Plutarch's De Iside...*, p. 80 sugera o altă expresie care ar sta la originea numelui: **mꜣ. n. j-dḥwtj** (citește: *maani-djehuti*) „I-am văzut pe Thoth“. cu toate că acest nume nu este atestat, totuși există construcții similare, cum ar fi „I-am văzut pe Amon“, v. **H. Ranke**, *PN* I, p. 143, No. 22.

⁴⁹ **K.- Th. Zauzich**, în: *LdÄ* II, col. 1200 și **W. Otto**, *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten*, I, Leipzig, 1905, p. 89, Anm. 1.

⁵⁰ **W. G. Waddell**, *op. cit.*, pp.188- 202. Probabil lucrarea *Despre prepararea khyphi*-ului trebuie integrată în *Cartea Sacră*.

⁵¹ **F. Jakoby**, *Hekateios No. 4*, în: *PW* VII, 1912, col. 2765 unde se afirmă că atât Hecateu din Abdera, cât și Manethon au fost cunoscuți lui Plutarch prin intermediul unor sinteze antice; **J. G. Griffiths**, *op. cit.*, p. 81 a exclus și el posibilitatea ca Plutarch să fi citit opera lui Manethon. **J. Hani**, *op. cit.*, p. 19 a exprimat o părere contrară celor doi, mai mult îl citează pe **M. Wellmann**, *Aegyptisches, Hermes* 31 (1896), pp. 221 potrivit căruia paragrafele 12- 19 din *De Iside* conțin ideile lui Manethon. După autorul francez există asemănări nu numai în detalii „mais des développements entiers du de Isi-de qui remontent à Manéthon“(*loc. cit.*).

⁵² **J. Hani**, *op. cit.*, p. 17, nota 6: **Apollonides Horapion**, **Philostos din Naucratis**, **Asclepiades din Mendes**, **Lysimach din Alexandria** și **Palaephatos**.

⁵³ J. G. Griffiths, *op. cit.*, pp. 88- 94.

⁵⁴ J. Hani, *op. cit.*, p. 13 unde respinge opiniile emise de apărătorii tezei Quellenforschung; în schimb, recent J. P. Hershbell, în: ANRW II / 36. 5, 1992, pp. 3340- 3342 a readus în discuție problematica „caietelor de note“(ὑπομνήματα), prin intermediul cărora Plutarch ar fi consemnat anumite citate, rezumate sau chiar comentarii personale referitoare la unele lucrări. C. P. Jones, *Plutarch and Rome*, London, 1971, p. 84 n-a exclus nici folosirea de către Plutarch a unor ajutoare, care aveau menirea de a strânge pentru maestrul lor citate din diferite opere. După Hershbell, *loc. cit.*, p. 3342, anumite informații care par a fi vagi sau imprecise se datorează faptului că Plutarch le-a citat din memorie.

⁵⁵ W. G. Waddell, *op. cit.*, p. XV, nota 1.

⁵⁶ B. P. Copenhaver, *Hermetica*, Cambridge, 1995, pp. XIII-XXXII.

⁵⁷ J. G. Griffiths, *op. cit.*, pp. 97- 100.